

НОВАК ЖИВКОВИЋ

**О СТАРОВЛАШКОМ УСТАНКУ
И ВРЕМЕНУ ИЗА ЂЕГА**

НОВАК ЖИВКОВИЋ
УУ 11000 Београд
Радивоја Кораћа 6

UDK 949.711

Овај рад је покушај да се нише поводом једног скромног јубилеја за мало подручје: како је настајала, тињала и развијала се писменост која је водила сазнању и развијању народне свести о самом себи и сопственој култури, што, истовремено, значи и о властитом опстанку. Реч је о Старом Влаху и моравичком крају у њему, некад називаном кнежином, па капетанијом и коначно срезом. Није излишно нагласити да је судбина овог забаченог краја скоро увек истоветна са удесом који су проживљавали читава српска земља и народ у њој. У историји овог краја било је врло потресних догађаја, почев од последњих деценија XVII, кроз читав наредни век, укључив и неколико деценија XIX столећа. Аутор се овде ограничава да прати спори пут којим се развијала народна писменост до почетка нашег века.

Један од првих података из кога се назире искра ширења писмености у Старом Влаху односи се на манастир Ковиље „в подкрилије гори завом Ковиље”, посвећеног архистратизима Михаилу и Гаврилу.

Сведочанство је оставио архиепископ пећки Гаврил у запису из 1664. године на дарованом тетраевангелију. Гаврил је затекао овај манастир запуство, па се zaloжио на обнови ћелија, ослобођењу манастирске земље, њива, ливада и воденице и, како записа, „пробјих ту некое време”.¹ То време је овај великодостојник сигурно искористио за ревитализацију манастира Ковиља.

Посебност Старог Влаха и манастира Ковиље у њему је у томе што су били у средишту укрштања утицаја, тачније, струјања, која су проистацала још од средњовековних краљевских задужбина лозе Немањића. Са западне стране био је ту манастир Милешева, са јужне Ђурђеви ступови, а у самој долини Моравице, где се дизала задужбина краља Драгутина, било је седиште моравичке епископије, касније подигнуте у ранг митрополије, која је морала обухватати бар део Старог Влаха. Радомир Станић, у изврсном раду о манастиру Ковиљу, подвлачи значај манастира Придворице, што би морало значити и Студенице, као негдашњег „најважнијег култног центра моравичког Старог Влаха”,² а који у времену о коме је реч већ морао бити руина.

Манастир Ковиље, чији су датум оснивања и ктитор данас непознати, нашао се у току XVII века у вртлогу догађаја који су узбуркали Србију. Он је морао заживети из оснивања Пећке патријаршије, када је обновљен знатан број цркава по Србији. Наредно време му је носило више драматичних догађаја. Они су морали бити врло бурни после пораза султанске војске под Бечом, ослобођење Будима и надирања аустријских спага преко Дунава и Саве и заузимања Србије од њихове стране. Тада су, како описује Иво Андрић, „догађаји паваљивали са свих страна, сударали се и ковитлали по Европи и великом Турском царству”. Било је то време пуно неизвесности, тешких сукоба, оно за које је стари летописац забележио да су „живи завидели мртвима”. Али је оно будило и паде на коначно ослобођење од османлијске владавине. Наш познати историчар Радован Самарџић, описујући те прилике, све метеже настале при потресању опасно блиског распадању каже: „Европска Турска се тресла у грозници помора, глади и наглог опадања вредности новца. Ударани су на народ толики намети да је њихово прикупљање личило на чупање последње коре хлеба из уста.” Додаје „да се земља претварала у крваво разбојиште људског дивљања”, при чему су наступали, као спасиоци угроженог царства кримски Татари и арбанашки бегови. Ово дивљање исти аутор наговештава као могућу другу „смрт српске земље”, при чему истиче улогу анадолског одметника Јегел-паше, званог Хајдук, „који је харао српске богомоље, скупљао благо где год би чуо да га има и сам нагонио народ, бацајући га у синцире,

да се брани одметништвом.” Такве су биле прилике на територији уздрманог царства пред наступањем аустријске војске.³

Велики рат Аустрије, Пољске и Венеције против Турске од 1683. до 1699. изазвао је велике покрете у народу. Још пре стицања аустријске војске дошло је до подизања народа, које је на овом подручју означено као Старовлашки устанак, онда када је цесарска војска заузела Београд и наступала Србијом. Предводник је био кнез и калуђер Јевтимије. Старовлашане су предводили кнезови, (поред Јевтимија калуђера): Никит, Јован, Борисав и Веселин. У једном писму су наглашавали да су заузели „варош Ваљсво и Пожегу чак и Ужице и Нову Варош и Пријеполс и Рудо и Вишеград. И радимо да смо сви уједно”, при чему су молили за помоћ. Турци су наступали и потискивали устанике. Устаници се, ипак, обнављао. Године 1689. дошло је до новог устанка, који се ширио и према Сјеници, а предводници су били старовлашки кнезови Рашковићи: Јован, Мојсије, Илија и Михаило. Они су напустили крајем априла Стари Влаха, а као старешина остао је најстарији Рашковић – Братул.⁴

Аустријска армија, продревши до Скопља и Призрена, претрпела је неуспех; на њу се окомила куга, а још више ојачана султанова војска, и – она се повлачила. Њена обећања су се погасила, а с њима и падања поробљеног народа на коначно ослобођење: од „агарјана”, како су Турке називали летописци, широм земље разливао се страх, памтила су се насиља стара вековима и освежавана последњим покољима. Народ је, да избегне разјареним Османлијама, њиховим сабљама и тешкој одмазди, листом напуштао своја огњишта, кретао се ка северу, уверен да ће себи наћи мира у хришћанској, иако туђинској, држави. То је била гласовита сеоба под патријархом Чарнојевићем, позната свима који иоле знају српску историју.

Уобичајено је гледиште да је исељавање захватило јужни део земље, што је тачно, али – и непотпуно. Празнила се цела Србија; тада су и старовлашки устаници кренули у неизвесност. Историчар Данило Медаковић, коме су била ближа предања, али и аустријске магистратске архиве, говорећи о том исељавању народа из Србије, наводи низ личности пореклом из Старог Влаха или њему ближих предела. Он пише да су тада избегли повоназарски владика Јевтимије, ужички и ахилски Алекса Андрејевић, а са њима су дошли патријархов сродник Тимотије Рашковић с братом Јованом, оним који се помиње као један од устаничких предводника. Ови Рашковићи су се нашли у аустријским региментама: први као „полковник”, а други као капетан. Исти аутор наводи да су се, са Аустријанима, повлачили читаве чете устаника од

Ужица и Драгачева и, при том, помиње њихове старешине Станишу Марковића и Николу Вукосовића без икаквих ближих података.⁵

Етнолог Тихомир Ђорђевић, проучавајући исељавања српског народа, истраживао је градиво о исељеницима и нашао да је оно прилично обимно. Он сматра да је почетком XVIII века било у Будиму Срба са свих страна. Ондашња администрација није бележила шире податке о досељенима; понекад су означавани само по месту одакле су: Михат Старовлашанин, Филип Пожежанин, Вујица Алексић Пожежанин и слично. Види се да их је било од Рашке, Новог Пазара, Милешева, Студенице, Ужица, Старог Влаха. Ђорђевићева истраживања су показала да су исељавања настављена и у наредном веку. Тако је пребегла свештеник Веселин из Трудова у Старом Влаху и населио се у Страгаре. Забележен је још један свештеник, Остоја, родом из Херцеговине, који је, такође, пребегла у цесарску страну. Уз свештенике су каткад ишли и њихови парохијани – да би се склањали од турског зулума и очували живот. Неки од њих, када би се неприлике утишале, враћали су се у завичај. Помињани су само истакнутији људи, а „за већину нема ни помена.”⁶

*
* *

У наредном времену над Старим Влахом лежи тама; нема записа, помена, ни очуваних предања о томе како су текле године у првим деценијама XVIII века, кад је ратни вихор већ минуо. Много тога прекрио је заборав, што бива кад прођу генерације и не оставе трага о себи. Тек 1726. године настао је један запис с поменом манастира Ковиља. Непознати записивач се тужи како ова обитељ у Старовлашкој нахији „подладе под љути дуг и глобу”. Обавештава: „Знати се како ђак уби Турчина месеца јанура 9 ден вторник” и због тога манастир мораде дати тешку глобу „шес кеса аспри, даде вилајет четири и крстове и главе откупише, те и [х] Турци не поарчине, живот им остаде, манастирску змљу не подаше.” Записивач је, даље, вапио: „и знајте, свештеници и кметови, мали же и велики же, како јест дужан манастир, накрмите и дайте, и пишите, тако да не би били проклети и од људи и од светога архистратига ангела.” Истовремено је постојала и друга пегоља, истина забележена на другом месту: „Да се знаде кад је била љута зима и велики снег(...). И тада је пао у недељу дек. 9, и трајао до ђурђева дне.”⁷

Убијени Турчин морао је страдати у насртају на манастир. Шеријатско исламско право није гонило и кажњавало извршиоца, што је више пута посведочено и на овом подручју, него средину у којој је проливена крв, тиме што су захтевали од становништва или заједнице

„ћем” – глобу у новцу коју је овде морао сносити манастир ради чега се обраћао за помоћ. За нашу тему је од интереса податак „како ђак уби Турчина” (у запису стоји ђак – што је занемарива грешка). Ово указује да је тај ђак био одрастао и спажао и да је при манастиру нешто, учио. Радомир Станић, на помнутом месту, указује да је при манастиру Ковиљу „дуже времена радила школа за припремање калуђера и свештеника.” Истражујући даље, Р. Станић констатује да је овде оспособљен већи број младих монаха „који су одлазили на службу у најудаљеније крајеве”. Даља истраживања су поткрепила ову тврдњу.

Р. Станић наводи, за ову тврдњу, два објављена примера. У пожаревачком селу Шетоњи службовао је, око 1720. године, свештеник Нешко Стефановић, родом из Херцеговине, који је „учил књигу” у Старом Влаху у манастиру Ковиљу код духовника Филипа. У селу Страгари, ваљевска епархија, чинодејствовао је 1736. године поп Веселин, родом из Старог Влаха, из села Трудова, који је такође учио при манастиру Ковиљу код игумана Димитрија. То може бити онај исти Веселин кога помиње Т. Р. Ђорђевић. Овде треба додати мишљење: „Тешко је веровати да се ова школа у многоне разликовала од осталих манастирских школа.”⁸ Закључак, који би произашао из наведених чињеница, гласио би да је, у тадашње време, када је туђинска доминација била неподношљиво свирепа, тлачилачка и неотклоњива, упркос свим отпорима, тај рад био једини могући пут на очувању народне самосвести. Скромни облици, таквог рада подсећају, гледано из данашњег времена, на свстлуцање жижака у тами. Очито, једно такво светло постојало је и при манастиру Ковиљу.

Нема много података (оне оскудне смо већ навели) о томе како су протицале године и деценије иза угушеног старовлашког устанка и како их је преживљавао овај манастир. Обимна сведочајства, постала у другим местима и манастирима, бележена тајно по скромним монашким ћелијама а на црквеним књигама, остајала су за будућност као вапаји и поруке који треба да кажу каква су се тегобна времена проживљавала и колика зла подносила. Ни Ковиље није било поштеђено таквих невоља; о некима је већ било речи, али у мањој мери. Њега су заклањале две чињенице. Једна мањег значаја била је заклоњеност у планини и дубокој шуми, куда не воде путеви, а друга је његова сиромаштина, јер није имао ни богате ризнице, као Дечани, Грачаница или Милешева, ни великих стада оваца или крда говеда, о шта би се пљачкаши отимали. Тако га је од насиља могла заклањати његова сиротиња и незапаженост.

Нема података како се учило при манастиру Ковиљу. Из оног што се зна о просветним приликама тог доба, може се тврдити да овде није

реч и каквој школи, училишту са програмом и предавањима, испитима и дипломама према нашим схватањима. Радило се, како указују белешке о два поменута свештеника, на средњовековни начин. Старији монах, игуман или архимандрит, обучавао једног или више ученика чтенију, појању, обредима и всри док братија не стекне уверење да су они оспособљени за духовну службу, па додељену парохију или су се укључивали у манастирску заједницу. Тако је црква обнављала своје кадрове, а млади свештеници у опустелим, удовим, парохијама, настављали су рад својих претходника и ширили по народу оно што су научили и тако одржавали континуитет вековне традиције. При овом се намеће упоређење са сличним поступком еснафских људи, који су у својим радионицама учили шегрте и калфе и изводили их на пут да постану мајстори у свом занату и продуже делатности неопходне за живот. Само овде није било посвећења; док је црква младим свештеницима издавала синђелије, еснафи су новопроизведеним мајсторима давали своја „писма“.

*

* * *

Старовлашком крају пије било суђено да на миру проведе последње деценије XVIII века. Половином седамдесетих година тог века, кад се појавио пови рат и руска војска се спустила до Дунава и Видина, овде је завладала узрујаност и наново се родила нада за ослобођење. Узрујаност је обузела народ у варљивој нади да овог пута неће бити као некад када су аустријске регименте ишле Србијом. У фебруару 1784. године састали су се старовлашки кнезови и већали шта да учине. Сакупили су се у Новој Вароши и одлучили да се писмено обрате „Всепресветлејешој великој государњи“ руској царици Катарини II. Они, „кнези расијски и моравски“, како су себе представили у почетку писма, јављали су да пишу у име „народа христијанског“. Жалили су се како су се свагда у невољи налазили и свагда се падали ослобођењу, а нарочито иза руско-турског рата. А кад наступи примирје, Турци, „као гладни вуци на овце нападоше нас“, „араче и данке умножише и порабошћенија велика на нас наложише и обеде неисказане на народ измислише.“ Србе називају Московитима због језика и вере и упућују на вечну погибел. Писали су: „Наши же цркви и олтаре раскопаше и имјенија наша пограбише, жене и дјечи наша отимајуште, бједи и наглости неисказане нам творјаште, иже неможно језиком человјеческим изгљворити ни же описати.“ Заклињали су милошћу божјом и молили за избављење од тешких мука и великог поробљавања. „Молимо из дубине вапијућег срца“, истицали су да их не остави величајшаја царица и да простре високу мишицу своју

на род агарјански и освети невино проливену крв. Обџавали су: ако руска армија удари на град Видин, „да би само Турке узпемиили на њих ударили.” Још једном су преклињали и вапили и дизали руке „од мала и велика” да их не остави „великаја и јединаја царица” да их на крају не погуби заједнички непријатељ – „враг наш“.

Молбу су потписали „всподанјешји рабич” обор-кнез Константин Рашковић и кнезови Аврам Симоновић, Теофило Костић, Радивој Јовановић, Јован Остојић и Милутии Јовановић уз оверу општим печатом. Кнезови потписници су овластиили оборкнеза Симеона Рашковића и кнеза Димитрија Јорговића да предају молбу царици Катарини II.

Истовремено и исти потписници упутили су са истог места молбу „пресветлом” кнезу Потемкину и преклињали га да их подржи код царице и обежавали: ако руска војска удари на Видин – и сами ће се дићи и на Турке ударити. Уверавали су да би сви и срцем и душом устали против Турака. Тврдили су да је код њих мало Турака – један на четири Србина, и то само по градовима, а по селима понски. Тражили су да се српском народу упути манифест – како би сви „вјерпо и право на Турчина скочили”. Тражили су, даље, да их Потемкин, писмено обавести преко њихових изасланика обор-кнеза Симеона Рашковића и Димитрија Јорговића, које треба да прими, да их препоручи код „всемилоствјешје велике Господарње” „како би нас милостиво погледала”. Понављали су оно што су писали царици – о раскопаним црквама и олтарима и неисказаној патњи. Молили су, на крају, Потемкина: да би се могли, они кнезови, паселити у руском царству, ако им се тражено би уважило и тамо „пропитаније са својим фамилијама добити, а да „све наше имјеније и села и владаније своје до времена остављамо које собом узети не можемо.” Обежавали су да ће показати дужну службу, право и верност до капи крви и милосрђе неће заборавити „никогда на вјеки”. И ово писмо је упућено из Нове вароши, истовремено када и претходно. Оверено је истим општим печатом и потрдили су га исти кнезови и истим редом.

Кнезови Симеон Рашковић и Димитрије Јорговић стигли су у Петроград и известили кнеза Потемкина да су из свог отчества пошли 19. фебруара, али болештинс и немаштина, као и велико растојање по мору и суву, пису им пре допустили да се јаве овом царском достојанственику. То су учинило тек 5. марта 1785, али на своје писмо пису примили никаква решења, па су 30. априла понављали своју молбу и тражили решење. Још једном су молили, неозначеног дана за решење, које никако нису добили.

Решења, изгледа, никако није било и надања Старовлашана су се угасила.⁹ Изгледа да их свемоћни Потемкин није ни примио, а још мање

омогућио старовлашким делегатима да изађу пред престо и царицу Катарицу II. По искуству са аустријском војском од скоро пре једног века, ово је било друго разочарање које је морало уверити поробљене Србе да слободу неће допети стране армије. Они ће то запамтити.

Манастир Ковиље је доживео и преживео последње деценије XVIII века релативно мирно, бар у томе што је читав крај око њега био поштеђен војних покрета и ратних акција. То је било и онда кад су се старовлашки кнезови обраћали за помоћ Русији и, видело се, да од тога није било ништа, осим разочарања. Истина, притисак и насиља турске власти трајали су и даље, а посебно када су се дахије осилили и јаничари све горе поступали према Србима, „не као са рајом већ као са робовима и узимајући нам и последњу ствар, нису нам оставили ни суза,” како се наводи у жалби српских кнезова Царским девлету из 1797. године. Додавали су: „после тога дошли су неки везири и они нас опљачкаше до голе коже и узели су нам душу.” Кнежеви су у својем писму изражавали захвалност што се моћни и силни цар сажалио на њих и у Србију поставио Хаџи Мустафа - папу, „који управља и као везир и као добар отац.” Због тога је изражена и лојалност султану. Међу потписницима овог писма налазе се Тома, кнез Ужица, „и сви који су са мном”; Новак, кнез Сокола, „и сви који су са мном”, и Христивоје, кнез Пожеге, „и сви који су са мном”.¹⁰

Нема података о томе како су овај манастир и монаси у њему проживели последње деценије XVIII века, при чијем су крају владале смирености прилике. Сudeћи по начину писања и језику, неко од писменијих калуђера из овог манастира могао је учествовати у састављању писама старовлашких кнезова руској царици и кнезу Потемкину. На овај закључак би упућивали црквена лексика и призив биготизма, својствен том времену. Но, ако је ово учешће и неизвесно, једна друга чињеница је поуздана. С краја овог и почетком наредног, XIX века, у старовлашком пределу било је више писмених људи. Једино место на коме су могли стицати ово знање био је манастир Ковиље, који је деловао под нешто побољшаним приликама, посебно у Мустафа-пашино време. Ти људи, уколико се нису посветили свештеничком позиву, постајали истакнути јавни радници, народни предводници, поштовани и памћени у завичају. Њихово време је настајало друге и треће године, када је талас Карађорђевог устанка захватио старовлашки предео и ту се појачао одавно изражавао народним незадовољством и уверсењем да се слобода може извојевати само властитом снагом.

Истакнути писмознанац тог времена био је овде Нешко Недовић, родом из малог села Миланце, а сudeћи по презимену-корена црно-

горског. Може се претпоставити да се писмености обучио при манастиру Ковиљу. Служио је, како се наводи у записима његовог сина, као писар прво код Ше-аге Муратовића, затим у току устаничке борбе код кнеза Максима Рашковића, а после код Хаџи-Продана Глигоријевића. Писарским радом се бавио код Карађорђа, можда у време када је његова војска надирала ка Новом Пазару, заузела Сјеницу и Нову Варош и појавила се према Пријеполу и Рудом. А, када је устанак спласнуо, Нешко Недовић се поново појавио „под морање” као писар код аге Муратовића.¹¹ Показаће се да је Нешко Недовић при крају устаничких борби био на услузи и устаничком старешини Авраму Лукићу, који се тада задесио у Староме Влаху. До наших дана није досегао ниједан документ, писмо или запис који би потицали од Недовићеве руке и са аутентичношћу указивали на писменост или друга обележја овог човека. Из података које наводи Љ. Дурковић-Јакшић види се да је Нешко Недовић боравио и у Заблаћу код Чачка и ту, при Авраму Лукићу, радио као учитељ. Код њега је учио и син му Иван-Ива, касније у монаштву наречени именом Јоаникије, а у народу познат као владика Јања. Иван Нешковић је имао пред слом устанка девет година и био је сведок, ако не по виђењу, оно бар по казивању учесника, многих догађаја из свог завичаја, па је о њима оставио записане редове.

У јесен 1813. године, када је школа у Заблаћу престала да ради пошто је слом устанка био изванредан, Нешко Недовић се нашао у Миланци, а Аврам Лукић – такође у Старом Влаху, али на Катићима, можда у договору с Хаџи-Проданом да се уклони од рушилачког беса првих турских налета или да заједно организују отпор. Нешко Недовић био је посматрач, али и учесник неких драматичних догађаја у овом крају. О томе обавештава епска песма, може се слободно рећи, стихована хроника, која говори о писару Нешку, Аврам Лукић, бавећи се на Катићима, добио је писмо, чију је важност наслућивао, али као неписмен, није могао докучити о чему се ради. Господар Лукић се сетио заблаћког учитеља те упутио „једно младо момче” у Миланцу и позвао Недовића, а овај се одазвао и дојахао до Аврама, примио писмо, прочитао га и запрспастио се те „грозне сузе проли низ образе.”

Неко, не стављајући свој потпис, обавестио је за Карађорђево одлазак преко Саве „у земљу немачку”, заједно с многим војводама, и тако оставио Србију, што је осуђивано у песми, а непознати пошиљалац је поручивао Авраму Лукић да гледа шта ће и како ће. Овде почиње заплет стиховане хронике, при чему је дошла до изражаја иницијатива Нешка писара. Саветовао је Лукићу да се уклони из овог краја и кад су старовлашке буљубаше дошле да од њега потраже упутства, више га

овде није било. Ови поименице су били: Новица Боговић, Громо Лаловић, Саво Ремовић и Дарије, чије презиме није означено. Како пису затекли угледног стрешину Лукића, обратили су се Нешку Недовићу и молили га „као најстаријега” за савет шта да раде: или да се одметну „гори у ’ајдуке”, или да се предају Турцима. Недовић им је саветовао: ако је Лукић побеглао, да се обрате Хаџи-Продану, „који јоште у Србији влада”. Предлог је прихваћен, писмо састављено; потписао га је писар Нешко као први, а затим четири буљубаше. Однос га је Дарије буљубаша. Хаџи-Проданов одговор био је јасан:

„Чујете ли, сви моји главари,

 Ви пароду тамо закажите,
 нск’ свак’ робље у Мучње испрати
 ја ћу с војском одма’ тамо доћи”.

Лито је убрзо и извршено, а Хаџи-Продан је с војском такође убрзо дошао у памери да се овде пружи отпор и очува слобода. Такво стање је трајало месец дана – „од Томина до Свети Врачева”, а потом се војници повукли и народ развишао кућама.

Стари Влах, забачено планинско подручје, далско од војничких путева, куда су надирале везирске војске у Србију, заузимале градове и разбијале устаничке одреде, био је овог пута поштеђен од тешких насиља и покоља. Овде је, иза растурања збегова са и око Мучња, стигла порука са турске стране која је звучала мирољубиво, а упутио ју је Незир-ага буљубаша од Брњице и Дуге Пољане. Позивао је старовлашке старешине на предају и помирење. По саветовању о томе шта да се учини, одлучено је да понуда буде прихваћена и да се иде на предају у Дугу Пољану. Тамо су већ биле окупљене турске аге и буљубаше, које исма поименице набраја. Старовлашке старешине такође су групно после на те преговоре о предаји. Певач, добар познавалац људи и прилика у тадашњем Старом Влаху, такође поименице набраја учеснике ове групе. Предводио је Старовлашане тада сигурно најугледнији човск игуман манастира Клисуре, чије се име не наводи. Вредна су запажања која се односе на другог по реду између преговарача:

„Овај други просједи’ бркова,
 црномањаст, велики’ обрва,
 а помало носа покучена,
 оно јесте Нешко Недовићу,
 који знаде ситне књиге писат’.”

Ово указује на лично познавање писара Недовића. У групи су били: поп Максим Поповић, већ речене буљубаше (које су узалудно тражиле

савете у Катићима од Аврама Лукића) и још неколико њима равних. Незир-ага пошто су му сви представљени, пристојно их је примио, почастио, позвао се на царску одлуку који је „сваком опростио”, подарио их и безбедно отпустио. Песма је завршена констатацијом да се тако Срби предадоше Незир-аги у Дугој Пољани.¹² Пада у очи да се при том сусрету и преговорима не помиње ни једном речју онај низ година испуњених тешким борбама свом ширином Старог Влаха. Ова песма, као својеврсна хропика, морала је проћи онај пут од казивања о упечатљивим збитијама, преко престакања у гусларске стихове, до фиксирања у штампи. То је био једини исправан и разуман пут у часу кад је устаничку Србију сламала моћна царевина протегнута од арабијских пустиња до обале Саве.

*
* *

Врло су оскудна обавештења како је манастир Ковиле доживео и проживео устаничке дане и тешкоће у њима када се и његова околина претварала у војиште. У самом почетку поновио се случај који подсећа на обрачун манастирског ђака с Турчном Ђосом. Само, овог пута то су били јеромонаси „из Ковиља манастира под Голијом и Ковиљем планином”, који, опет с ђацима, побију неке Турке, па утекну да би измакли одмазди, у манастир Жичу. Тамо их почну нападати Турци из Карановца и међу њима се насиљем истицао Бузго Шабалзензил-ага.¹⁴ Помињање ђака, као учесника при овом инциденту, казује да је манастирска настава и даље трајала на подизању нових кадрова, који су стајали и у одбрани своје светиње.

Постоји и посредан доказ да је при овом манастиру настављено и учење новијег нараштаја. Отуда појава више писмених људи по Старом Влаху, па на првом месту треба навести попа Ђока Јовановића (познатог и по презименима Јованчевић, Дмитровић, Цмиљанић), родом из села Јованчевића, који је по завршетку учења рукоположен за свештеника. Бурни догађаји око граница, из устаничких и нешто каснијих година, принудили су га да се остави мантије, лати оружја и преобрати у ратника при бројним граничним окршајима, при чему је стекао глас љутог противника насртљивих сјеничких ага и њихових дружина. То је учинило да је поп Ђоко, како га је народ и даље називао, постао јунак локалних епских песама. Од њега су зазирали сјенички агалари. („Буљубаша, весела ти мајка, /Сада на нас власи ударише./ Ето на нас попа Дмитровића, /Са његовом силном војском”.)¹⁴ По успешно завршеној борби за ослобођење бар једног дела Старог Влаха, Ђоко Јовановић је, по

смиривању на граници, уз падове и успоне, као признати јавни радник, био у државној служби; радио је као судија, магистратски члан, срески старешина и није увек био у милости среског кнеза. Тадашња документа, која или потичу од његове руке или говоре о њему а сачувана у архивским фасциклама, пружају о њему обиље података одсликавају га у контроверзности и приказују његову писменост. Ту се изражава утицај оног што је учио при манастиру: траг црквенословенског језика, мешање самогласника (стављајући их тамо где им није место, тако да су његова писма понекад тешко разумљива, па их је потребно и дешифровати). Умро је шездесетих година оставивши угледно потомство.

Други истакнути народни старешина овог краја и тог времена био је Симо Јаковић. Један податак казује да је рођен у селу Брезови, а указује се и на друго место у ком је угледао света, али опет у Старом Влаху. У почетку се бавио трговином; писменост, иако недовољна, омогућавала му је да води тефтере о промету и друге трговачке хартије. У данима великих переда по турској царевини, Јаковићево име се срће у великом ангажовању у пововарошком пределу и оно би се могло означити улогом народног трибуна. Био је одани приврженик кнеза Милоша и с њим делио политичку судбину. По прикључењу преосталих пахија Србији, када се поп Ђоко нашао у кнежевој немилости, постао је срески старешина у Ивањици, пошто је претходно морао напустити Нову Варош, која је остала под турском влашћу. Изложен прогону уставобранитеља и прогнан у Травник, успео је да се врати у Ивањицу, где је и каткад злостављан. Доживео је по повратку кнеза Милоша рехабилитацију, унапређен у мајорско звање и умро шездесетих година, па је сахрањен уз јавно указане почести. Његова писменост није била на висини; очувани потписи на документима, које су исписивали писари, показују неизграђен рукопис, чија слова подсећају на дрхтаву руку неког престарелог калуђера.

Из Старог Влаха потиче још један човек, писар из тог времена. То је Милета Поповић, писар драгачевског старешине Милована Недуљковића. За њега се зна да је родом негде од Сјенице, али није познато где је овладао писменошћу. Није познато ни када је прешао у Драгачево. Сачуван је тефтер десетка жита који је састављао Поповић у јесен 1833. године. Тефтер за то доба изражава приличну писменост, али и непознавање основних правила администрације (протоколски бројеви, озваничења докумената и потпису). Милета Поповић је живео у Котражи, драгачевском селу, где му је остало и потомство.¹⁵

Мора се претпоставити да су из ковиљског манастира проистекли и неки свештеници који су преузимали парохије у Старом Влаху (цркве у

Придворици, Остатији, Брезови и друге у ближој и даљој околини које је народ обдражао, али чије имена нису досегла до наших дана). Ту треба прикључити и монахе који су налазили прибежишта у манастирима. А да је утицај цркве био знатан, сведочи чињеница да су Прилике, још у Карађорђевим данима успеле да саграде себи богомољу – што није изузетак. Зна се за две сличне градње у ужичком крају из тих година. У Годовику је, на старом црквину, подигнут манастир 1808. године, а некако у то време и црква брвнара у Сечој Реци. Народ је на тај начин потврђивао свест о себи и означавао места свог окупљања.

Овде треба помислити још једно име које није у вези ни са манастиром Ковиљем, ни са писменошћу у народу. То је Остоја Нешковић, други син писара Нешка, а старији брат владике Јоаникија. У једној од песама из Старог Влаха указује се да је имао и надимак Сердар (помиње се и реч седлар – што се може узети за штампарску грешку). Он је био гласовити певач уз гусле. Описан је у наводним претњама Реца буљубаше:

„Отале ћу отић’ уз планину,
Испод Мучња, зелене стијене,
Да уватим Остоју седлара,
С друге стране Мадара сердара,
Обојици одсјећи ћу руке
И турићу на велике мукс,
Још Остоји језик одсијећи,
Да не може пјесме запјевати
И кауре на Турке дизати,
Па тек онда одсјећу им главе.”¹⁶

Гусларско умеће преузео је Остоја од оца Нешка и успешно га настављао. Овај облик народног усменог стваралаштва није био само начин забаве, већ врста идејног отпора против поробљивача. Један познати социолог је констатовао да идеја која уђе у масе постаје материјална снага. Султански поробљивачи су знали и осећали такву снагу, што се види из познатог поклича „Разбиј гусле, повешај гусларе, па ће мирна бити Шумадија.”

Манастир Ковиље престао је да постоји, по мишљењу истраживача Радоја Ускоковића, око 1813. године. Преобраћен је одлуком црквене власти у парохијску цркву, којој је припало више околних села. С тим престанком је обустављена делатност на развијању монаштва и писмености, али само на овом месту.

* * *

Стари Влах, ипак, није остао без свог културног средишта. Пред крај XVIII века саграђен је у долини Моравице, њеном најскровитијем делу названом Клисуре, у атару села Добрача, манастир. Прво је називан по имену села, а затим је усвојен назив који је остао – манастир Клисуре. Овде су калуђери одмах по градњи започели своју делатност и стекли велики углед у народу. Видели смо, како је, као вођа групе, пошто је био најугледнији, ишао у Дугу Пољану игуман из овог манастира и тамо успешно завршио посао. Манастир Клисуре, продужујући оно што се радило у Ковиљу, почео је врло рано и са својим училиштем, што су радили, упоредо, и овчарско-кабларски манастири. На ово указују и усмена предања и записи. Код манастира Клисуре, као сећање на такав некадни рад, и сад постоји, на десној страни Моравице, мала зараван, на атару села Радаљева, која се у шумарском катастру води као Школа.¹⁷ Предање је сачувало, за успомену, назив места где је постојала школа, али о обиму њеног рада, начину предавања и броју ђака, као и онима који су поучавали младеж, нема ни трага. Једно је поуздано – да је ђака било више, пошто се, за разлику од Ковиља, овде говори о школи. Извесно је да су овде учили ђаци и из неких горњих старовлашких села.¹⁸

Очувана су сведочанства само за двојицу ђака из тог времена који су учили у Клисури. Један од њих је Никола, син Обрадов, који је, по оцу, понео презиме Обрадовић. Обрад, пореклом из Херцеговине, постао је родоначелник Обрадовића и по другом сину Никиту–Никитовића. Обрад је живео у Бјелуци. Син му Никола рано се почео бавити трговином, па се због тога обучио писмености, као самоук, ради вођења забелешки и тефтера – како би, путујући из места у место, успешније водио послове. Затим је отишао у манастир Клисуре, где се обучио богослужењу и запошио се. Примео се да ради као капелан при цркви у Субјелу године 1813. Тамо је стекао, још у почетку, приличан углед. То се види из одлуке локалних кметова да га задрже у свом крају. Почетком новембра 1815. они су упутили молбу на вишу власт, што је значило Милошу Обреновићу да се Николи Обрадовићу уступи за насељавање бајтина кугом затрпте породице Маријана Крња. Молба је упућена из Љутица, а добила је сагласност од Јована Обреновића, који се тада нашао у Висибаби. Предложено насељавање је одобрено и Никола, који се већ водио као поп, остао је овде, наставио свој животни пут. Постао је прото-презвитер, један од тројице у окружију ужичком и родоначелник породице Протић, која је дала више угледних људи.¹⁸

Друга личност, која се истакла својим радом, био је Павле Стојић, учитељ. Стојић је родом од Андрића у Лучанима. Био је ратно сироче, јер му је отац пао у устанничким борбама Карађорђева времена. Заједно с

мајком Стојом, по којој је добио и презиме, служио је по манастирима. Писменост је савладао при годовичком манастиру, а потом се усавршио у Клисури. Вероватно да је то постигао и као манастирски слуга. Није постао свештеник пошто није могао положити таксу владици за рукоположење. Као вешт у рачуну, радио је код ужичких трговаца, па по селима торбариса са ситним сепаном. Тај посао је прекинуо 1831. када се поново нашао при годовичком манастиру. Наредне године је прешао код Милије Вујадиновића Жираваца и с њим се погодио да му, као кућни учитељ, учи двоје деце са платом од 15 талира, што се сматрало за приличан успех.

Глас о учитељу и његовом раду се прочуо, дошло је до окупљања деце, број ђака се повећавао. Прво их је било 12, затим и троструко више. Павле Стојић постао је од кућног слуге и учитеља, учитељ приватне школе. Примао је и плату, прикупљану од ђачких родитеља, називану „мјесечином”; тако се посао овог човека изменио и он је постао приватни учитељ. Уз помоћ околних села се закућиса, а код куће му се налазила и школа – прва установа, мада приватна, у читавом овом подручју, нахији – како се оно још звало. Једино је Ужице стекло себи овакву установу неколико година раније, али о њој се старала власт,¹⁹ насупрот сељачком старању за школу на Жировама.

*

* *

Тврдња истраживача Радоја Ускоковића, који се међу првима заинтересовао за овај културно-историјски објекат, да је Ковиље престало дејствовати као манастир и преобратило се у парохиску цркву године 1813, вредна је пажње. То је она иста година када су Старовлашани ишли Незир-аги у Дугу Пољану. Дакле, она година, када се на овај део Старог Влаха повратила турска феудално-спахијска власт и овде остала две деценије. Нема никаквих података о томе да се кроз то време ишта овде радило на ширењу писмености и народном просвећивању – прско њих као да је превучена приа дијагонала.

НАПОМЕНЕ

1. Љуб. Стојановић, „Стари српски записи и натписи”, I, 1389.
2. Радомир Станић, „Манастир Ковиље”, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак, 1969.
3. Радован Самарџић, „Сулејман-паша Муратовић”, „Српски дани Српска Вукосављевића”, Пријепоље, 1978, стр. 157-158.
4. „Историја Титовог Ужица”, стр. 218-220. Ту се указује и на велике губитке услед турских насиља. Савремени летописци су забележили да је тада изгинуло много Срба на Голији. Тада су Турци измасакирали и последњег епископа чије је седиште било у Ариљу. „И епископији и манастиру у Ариљу судба је, изгледа, решена српском погибијом на Голији 1688. и аустрогугарским миром.” „Црквени великодостојници овог ранга, иако су носили титулу ариљски, више нису седели у Ариљу.” (Драгиша Лапчевић, „Из ужичког краја”, стр. 39)
5. Дашило Медаковић, „Повјестница србског народа”, II, Нови Сад, 1852, стр. 233.
6. Тихомир Ђорђевић, „Наш народни живот”, IV, Београд, 1931, стр. 115-131. Ђорђевић наводи податке објављене у Гласнику Српског ученог друштва, књ. III-IV.
7. Љ. Стојановић, нав. дело, 2474, 2475 и 2476. Р. Ускоковић у свом раду о манастиру Ковиљу (Гласник Српског географског друштва, Београд, 1922) наводи предање, забележено у Ковиљу, по коме је калуђер убио Турчина званог Ђосо и бапио га у Ношницу, у вир, по њему назван Ђосов вир. Ускоковић ово датира у почетак XIX века.
8. Станић, на истом месту.
9. В. Божишић, „Разбор сочиненија П. А. Попова Русија и Србија”, Санктпетербург, 1872, стр. 22, 23, 24, 26, 27, 28 и 29.
10. Хазим Шабановић, „Турски извори о српској револуцији 1804”, књ. I, стр. 202 – 203 – Писмо српских пахијских кнезова Царском девету. За кнезове Тому и Новака не знају се ближи подаци, а за Христивоја се зна да је родом из Миросаљца код Ариља и да се вероватно презивао Ојданић. Он је отац кнеза Јована, родоначелника Јојића у том селу.
11. Љубомир Дурковић-Јакшић, „Епископ Јоаникије Нешковић и обнова манастира Жиче 1856”, Краљево, 1987, стр. 8. Ови подаци потичу из аутобиографије епископа Јоаникија, сачуване у рукопису, који је користио наведени аутор.
12. Исто, стр. 129 и даље – „Пјесма како су се и кад Срби предали Турцима 1813”. Песма је први пут објављена у „Таковцу”, календару за 1867. годину. Није унесена у овде поменути IV књигу Вука Стефановића Караџића. Песма је настала код Нешкових потомака, који су понели презиме Нешковић, а забележио ју је и објавио владика Јоаникије Нешковић, ако, чак, можда није и њен аутор.
13. Љ. Дурковић-Јакшић, н. д, стр. 48.
14. В. Ст. Караџић, Српске народне пјесме. Из необјављених рукописа, књ. IV, Београд, 1974, стр. 193-208. Гусларска песма „Буљубаша Рецо и поп Дмитровић” сажима срж Ђокове борбе против спахијског поретка: „Више нема паше и субаше, / Нити има глоба и биједа, / као што су досадашње биле”. Ове речи су упућене предводнику сјеничких бегова, који су настојали да задрже своје спахилуке у Старом Влаху.
15. Име Милете Поповића познато је из аката Јанићија Ђурића, који га наводи као писара код Милована Недељковића, али га сматра за „државног чиновника”, потчињеног српском кнезу. (Б. Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац 1815-1915”, II, стр. 235 и 258).
16. В. Ст. Караџић, н. д, стр. 196. Сердар Маџар, овде поменути под надимком, био је један од истакнутих учесника отпора из неког села под Мучњом.
17. Новак Живковић, „Школе и учитељи у ужичком крају”, I, стр. 15.

18. Димитрије Радосављевић, „Бјелуша”, хроника, САНУ, Београд, 1987, стр. 82-83 и 197. Аутор наводи одлуку о наслеђавању попа Николе у Субјелу, али без ознаке сигнатуре. Из ове одлуке произилази да је нетачан податак Љуб. Павловића („Ужичка Црна Гора”, стр. 81) да се Никола Обрадовић морао учити при манастиру Клисурси још за Карађорђевог времена.

19. Рихомир Р. Ђорђевић, „Наш народни живот”, IV, стр. 83-85. Подаци потичу из биографије П. Стојића, коју је писао, по његовом казивању, ученик му Јован Аврамовић 1852. године. Спис је сачуван у породици Стојић. Павле Стојић је радио преко 30 година као учитељ, стекао велики углед у својој средини, мада је каткад био прогањан и злостављан. Радио је као учитељ у Годовику, Ариљу, Вирову и Пожеги. Међу његовим ђацима било је и деце из Старог Влаха. Умро је 1862. године, неколико месеци иза одласка Турака из Ужица.

INSURRECTION DU STARI VLAH ET SES LENDEMAINS

En faisant des recherches sur l'éducation publique dans le Stari Vlah, l'auteur a relevé des détails intéressants, rarement signalés dans l'historiographie locale. Il s'agit de l'insurrection de la population du Stari Vlah à l'époque des guerres austro-turques, vers la fin du XVIIe siècle, et des souffrances subies par la population, qui entraînent l'exode de celle-ci. L'auteur a noté le rôle de la vieille famille des Rachovitch /le nom fait penser à la Rascie/, ainsi que d'autres personnages en vue, dont le moine Euphyme. Après avoir été mise en déroute, l'armée autrichienne se retira de la Serbie en abandonnant la population serbe à la merci de l'occupant asiatique.

Exposés, avec la population, à de violentes représailles, les chefs des villages du Stari Vlah /s'attribuant le titre des chefs de Rascie et de la Morava/, adressèrent, en février 1784, une lettre à Catherine II, impératrice de Russie. Ils y décrivent leurs adversités et la sollicitèrent de leur porter secours. Ils envoyèrent une demande à Petersbourg aussi, au prince Potemkine. Siméon Rachovitch et Dimitri Yorgovitch se rendirent en Russie, où ils arrivèrent après de longues péripéties. Mais il n'en fut rien et les espoirs de la population du Stari Vlah furent déçus.

C'est dans de telles circonstances que se situent les premiers efforts déployés en vue d'alphabétiser la population. Ils furent faits au monastère de Kovilj.

Novak Živković